

Voor- en vroegschoolse educatie in de bibliotheek

Onderzoekresultaten BOP-enquête dienstverlening voor- en vroegschoolse educatie, 2018-2019

Colofon

Uitgever:

Koninklijke Bibliotheek (KB), januari 2020

Redactie:

Annemiek van de Burgt

Sharon van de Hoek

Beeld:

iStock

DOK Delft

Met dank aan:

Adriaan Langendonk

Barbara van Walraven

Julienne van den Heuvel

Meer informatie:

bop@kb.nl

© Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Inhoudsopgave

1	Samenvatting	3	5.4	BoekStart-BoekenPret	16
2	Inleiding	5	5.5	BoekStartcoach	17
2.1	Beleidskader	5	5.6	E-learning	18
2.2	Achtergrond onderzoek	6	6	Samenwerkingspartners & beleid	19
2.3	Meer informatie	6	6.1	Samenwerkingspartners	19
3	Doelgroep, leden en uitleningen	7	6.2	Beleid	19
3.1	Doelgroep en leden	7	7	Personeel	20
3.2	Uitleningen	8	7.1	Functies	20
4	Activiteiten & programma's	9	7.2	Fte	20
4.1	Aanbod leesbevordering	9	8	Financiering	21
4.2	Gezinsaanpak	11	8.1	Financieringsbronnen	21
5	BoekStart	12	8.2	BoekStart	22
5.1	De impact van BoekStart	12	9	Successen en knelpunten	23
5.2	BoekStart voor baby's	13	10	Technische toelichting	24
5.3	BoekStart in de kinderopvang	15	11	Bronvermelding	26

1 Samenvatting

Voor kinderen zijn voor- en vroegschoolse educatie in de bibliotheek essentiële voorzieningen om laaggeletterdheid te voorkomen. De doorlopende leeslijn, beginnend met BoekStart, vormt voor kinderen van 0 tot 4 jaar het startpunt van de lees- en taalontwikkeling. In het kader van dit aanbod is de stand van zaken omtrent de product- en dienstverlening van openbare bibliotheken op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie via het Bibliotheekonderzoeksplatform (BOP) in kaart gebracht.

Ruim aanbod voor- en vroegschoolse educatie in bibliotheken

Gemiddeld is één op de drie kinderen van 0 tot 4 jaar in het werkgebied van de responderende bibliotheken lid van de bibliotheek. Bibliotheken bieden niet alleen de mogelijkheid boeken te lezen en te lenen; ze organiseren tal van leesbevorderende activiteiten en programma's voor kinderen van 0 tot 4 jaar en hun ouders. Zo doen vrijwel alle responderende bibliotheken mee aan De Nationale Voorleesdagen en BoekStart voor baby's, en meer dan driekwart aan BoekStart in de kinderopvang. Ook is er veel aandacht voor training en ondersteuning van bijvoorbeeld pedagogische medewerkers en ouders. Desondanks promoten weinig bibliotheken de e-learningmodule Taalstimulering door voorlezen, die werknemers van het consultatiebureau helpt hun deskundigheid op het gebied van leesbevordering te vergroten.

Toenemende aandacht voor gezinsaanpak (preventie en curatie)

Kinderen van laagtaalvaardige ouders hebben een grotere kans om laaggeletterd te worden. Om dat te voorkomen, wordt steeds meer ingezet op de gezinsaanpak richting taalarme gezinnen. Programma's als BoekStartcoach en de VoorleesExpress – waarbij de focus op de gezinsaanpak ligt – worden sinds 2016 steeds meer ingezet. Daarnaast voert de helft van de bibliotheken actief beleid op de verbinding tussen de preventieve en curatieve aanpak van laaggeletterdheid. Desondanks geeft een kwart van de bibliotheken aan dat deze doelgroep moeilijk te vinden of te bereiken is.

Bibliotheken werken samen met steeds meer partners

Bibliotheken werken met veel en diverse organisaties samen. Het aantal partners neemt toe. Ook hierin is de toenemende aandacht voor de gezinsaanpak terug te zien: er wordt steeds meer samengewerkt met partners die zich richten op laagtaalvaardige ouders. Bibliotheken ervaren de samenwerking met partners als één van de grootste successen van de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie.

Onvoldoende personele bezetting blijft knelpunt

Hoewel nagenoeg alle bibliotheken personeel inzetten voor hun dienstverlening, blijft onvoldoende personele bezetting een knelpunt. Tegelijkertijd worden er steeds meer vrijwilligers ingezet.

Landelijke resultaten lokaal inzetten

Waar de samenwerking met partners en de expertise binnen de bibliotheek als zeer succesvol worden ervaren, hebben niet alle bibliotheken voldoende zicht op de effectiviteit van de (lokale) dienstverlening. Rondom de BOP-meting voor- en vroegschoolse educatie worden diverse hulpmiddelen gepubliceerd die bibliotheken hierbij kunnen helpen. Daarnaast zijn op [Bibliotheekinzicht](#) meer landelijke inzichten over de effectiviteit van de dienstverlening terug te vinden.

Deze landelijke rapportage biedt diverse aanknopingspunten om het gesprek aan te gaan, zowel intern als met de gemeente en andere samenwerkingspartners. Naast deze rapportage zijn de resultaten van de BOP-meting verwerkt in een landelijke infographic -te downloaden via de [pagina Resultaten op Bibliotheekinzicht](#)- en zijn voor de provinciale ondersteuningsinstellingen (POI's) per provincie infographics beschikbaar. De bibliotheken die hebben deelgenomen aan de BOP-meting beschikken tevens over een individuele infographic, waarmee de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie ook op lokaal niveau in kaart is gebracht.

Zowel de landelijke en provinciale als de lokale resultaten zijn nader te analyseren via het [Dashboard Voor- en vroegschoolse educatie op Bibliotheekinzicht](#). Dit dashboard biedt de bibliotheken de mogelijkheid hun individuele resultaten af te zetten tegen de landelijke cijfers, de resultaten van de provincie en bibliotheken van vergelijkbare grootte.

2 Inleiding

2.1 Beleidskader

De periode voordat kinderen naar de basisschool gaan is essentieel in de taalontwikkeling en het voorkomen van laaggeletterdheid. Voorlezen vormt voor kinderen van 0 tot 4 jaar het startpunt van de taalontwikkeling. Voorlezen draagt bij aan de ontwikkeling van de woordenschat en vergroot de kans dat kinderen goede lezers worden (Bus et al., 1994). Bibliotheken spelen hierop in met de dienstverlening op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie, zoals BoekStart voor baby's, De Nationale Voorleesdagen en BoekStart in de kinderopvang. Dit gebeurt in samenwerking met partners als gemeente, consultatiebureaus en kinderopvang.

Peuters die dagelijks 15 minuten worden voorgelezen, presteren later op school beter in taal en rekenen. Daarnaast hebben kinderen die van jongs af aan worden voorgelezen een voorsprong op andere kinderen in hun cognitieve, sociaal-emotionele, lichamelijke en creatieve ontwikkeling (o.a. Murray & Egan, 2014; Hansen et al., 2010). Kinderen die op kleuterleeftijd veel zijn voorgelezen, lezen als adolescent beter. Ook zijn ze meer gemotiveerd om te lezen en bereiken ze als volwassene uiteindelijk een hoger opleidingsniveau (Gottfried et al., 2015).

Voor- en vroegschoolse educatie en de bibliotheek zijn van groot belang voor het voorkomen van laaggeletterdheid. Door een rijke leesomgeving te bieden en kinderen wegwijs te maken in de wereld van boeken, zorgen zij ervoor dat kinderen kunnen en willen lezen. Goede lezers die gemotiveerd zijn om te lezen, houden vanzelf hun leesvaardigheid op peil, ook nadat zij de school hebben verlaten. In de periode voorafgaand aan de basisschool kunnen ook ouders en de kinderopvang al een grote bijdrage leveren aan de taalontwikkeling (Broekhof, 2017).

Om een extra impuls te geven aan het bestrijden en voorkomen van laaggeletterdheid is in 2016 [Tel mee met Taal](#) gestart door de Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Dit actieprogramma pakt laaggeletterdheid bij volwassenen aan (curatie) en zet in op het vergroten van leesplezier bij kinderen om laaggeletterdheid op latere leeftijd te voorkomen (preventie). Voor volwassenen gebeurt dat middels het programma [Taal voor het Leven](#) (door Stichting Lezen & Schrijven, met een landelijk netwerk van Taalhuizen) en voor jeugd met [Kunst van Lezen](#) (door Stichting Lezen en de KB) (Sapulete, 2019). Begin 2019 is het actieprogramma Tel mee met Taal geëvalueerd en is een verlenging aangekondigd. In de [Vervolgaanpak Laaggeletterdheid 2020-2024](#) blijft leesbevordering bij kinderen een belangrijk onderdeel en heeft de Rijksoverheid extra geld uitgetrokken om ouders te bereiken die moeite hebben met taal (Van Engelshoven et al., 2019).

Als onderdeel van het programma Kunst van Lezen hebben Stichting Lezen en de KB een doorlopende leeslijn ontwikkeld. Deze aanpak begint met BoekStart. Kinderen worden vervolgens middels de Bibliotheek *op school* voorzien in vormen van leesbevordering voor primair en voortgezet onderwijs. Extra programma's als de VoorleesExpress, waarbij een halfjaar lang een vrijwilliger thuis langskomt bij kinderen met een taalachterstand om voor te lezen, bieden extra ondersteuning aan bijzondere doelgroepen.

2.2 Achtergrond onderzoek

Sinds 2015 voert de KB onderzoek uit naar de dienstverlening van openbare bibliotheken rondom voor- en vroegschoolse educatie voor kinderen van 0 tot 4 jaar. In 2015 is met deze enquête voor het eerst de stand van zaken geïnventariseerd. In lijn met de ontwikkeling van de programma's is in 2016 en 2017 de vragenlijst geoptimaliseerd voor de verdere monitoring. In 2019 is de meetperiode gewijzigd van kalenderjaar naar schooljaar. Dit sluit beter aan op het aanbod: veel programma's die betrekking hebben op voor- en vroegschoolse educatie gaan uit van schooljaren.

In deze rapportage worden de belangrijkste bevindingen over de dienstverlening in het schooljaar 2018-2019 gepresenteerd. Deze resultaten hebben betrekking op 142 van de 145 benaderde (basis)bibliotheken. Hoewel de bibliotheken onderling sterk van omvang en karakter verschillen, kunnen op hoofdniveau uitspraken voor de totale populatie worden gedaan.

De resultaten van de meting over het schooljaar 2018-2019 worden in deze rapportage grafisch weergegeven. Interessante verschillen en overeenkomsten met voorgaande (kalender)jaren en tussen diverse typen bibliotheken (gebaseerd op het aantal inwoners in het werkgebied van de bibliotheek) worden waar mogelijk tekstueel benoemd of grafisch gepresenteerd.

2.3 Meer informatie

Meer informatie over onderzoek naar de dienstverlening van openbare bibliotheken voor jeugd is te vinden op Bibliotheekinzicht.nl. Op deze website bundelt de KB kennis uit diverse actuele en betrouwbare onderzoeken die inzicht geven in de staat van het openbare bibliotheekstelsel. Daarbij worden ontwikkelingen in de sector uitgelicht, ondersteund met cijfermatige gegevens en voorzien van de historische en maatschappelijke context. Hiermee biedt Bibliotheekinzicht professionals en beleidsmakers richting en inspiratie voor het formuleren en evalueren van beleid.

De volgende artikelen op Bibliotheekinzicht bieden meer informatie over onderzoek naar de dienstverlening voor jeugd:

- > [De bibliotheek en voor- en vroegschoolse taalontwikkeling](#)
- > [Samenwerking tussen bibliotheek en basisschool](#)
- > [Impact van de bibliotheek op jeugd en lezen](#)
- > [Leesbevordering in een veranderende leescultuur](#)

3 Doelgroep, leden en uitleningen

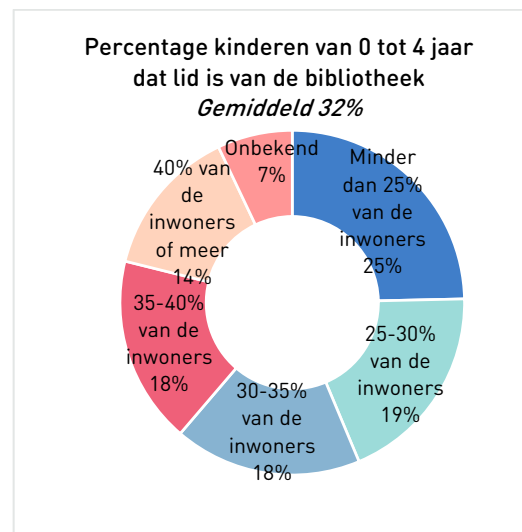
3.1 Doelgroep en leden

Eén op de drie kinderen van 0 tot 4 jaar is lid van de bibliotheek

De responderende bibliotheken tellen in totaal circa 200 duizend leden van 0 tot 4 jaar. Nederland telt circa 670 duizend kinderen in deze leeftijd (CBS, 2019a). Gemiddeld is één op de drie kinderen van 0 tot 4 jaar in het werkgebied van de responderende bibliotheken lid van de bibliotheek (32%), net als in 2016 en 2017. In de meeste bibliotheken is dit lidmaatschap gratis (Van de Burgt & Van de Hoek, 2019).

Aantal leden 0–4 jaar	2016	2017	2018-2019
Minder dan 500 leden	22%	19%	23%
500-1000 leden	24%	25%	24%
1000-1500 leden	16%	19%	15%
1500-2000 leden	13%	15%	12%
2000 leden of meer	18%	17%	19%
Onbekend	7%	6%	7%

Tabel 1: Hoeveel bibliotheekleden van 0 tot 4 jaar zijn er in het werkgebied van uw bibliotheek? (Selectie: alle bibliotheken, N 2016: 135; N 2017: 124; N 2018-2019: 142)

Figuur 1: Percentage bibliotheekleden t.o.v. inwoners (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

3.2 Uitleningen

Aandeel nieuwe leden en nulleners in lijn met 2017

Het aantal leden binnen de doelgroep varieert sterk per bibliotheek; dit is logischerwijs afhankelijk van het aantal inwoners in het werkgebied. Gemiddeld werd 12% van de inwoners tussen de 0 en 4 jaar in het schooljaar 2018-2019 ingeschreven als nieuw bibliotheeklid. Bijna de helft van de leden binnen deze doelgroep (45%) heeft in het afgelopen schooljaar geen materialen bij de bibliotheek geleend. Deze groep wordt ook wel *nulleners* genoemd. Dit aantal is deels te verklaren door ouders die de bibliotheek met hun kinderen bezoeken om deel te nemen aan activiteiten en niet zozeer voor het lenen van boeken. Ook worden soms boeken geleend op de pas van een ander gezinslid. In vergelijking met voorgaande metingen is het aandeel nieuwe leden en het aantal nulleners nagenoeg gelijk gebleven.

Percentage nieuwe leden	2016	2017	2018-2019
Minder dan 10% van de inwoners	11%	19%	25%
10-14% van de inwoners	44%	35%	38%
14-17% van de inwoners	24%	17%	9%
17-20% van de inwoners	7%	5%	3%
20% van de inwoners of meer	4%	6%	4%
Onbekend	10%	18%	20%
Gemiddeld	14%	13%	12%

Tabel 2: Percentage nieuwe leden t.o.v. het aantal inwoners van 0 tot 4 jaar in het werkgebied van de bibliotheek (Selectie: alle bibliotheken, N 2016: 135; N 2017: 124; N 2018-2019: 142)

Percentage nulleners	2016	2017	2018-2019
Geen nulleners	1%	2%	3%
Minder dan 30% van de leden	14%	19%	10%
30-35% van de leden	7%	5%	2%
35-40% van de leden	11%	3%	4%
40-50% van de leden	2%	16%	12%
50% van de leden	22%	25%	24%
Onbekend	16%	30%	45%
Gemiddeld	41%	41%	45%

Tabel 3: Percentage nulleners t.o.v. het aantal leden van 0 tot 4 jaar in het werkgebied van de bibliotheek (Selectie: alle bibliotheken, N 2016: 135; N 2017: 124; N 2018-2019: 142)

4 Activiteiten & programma's

4.1 Aanbod leesbevordering

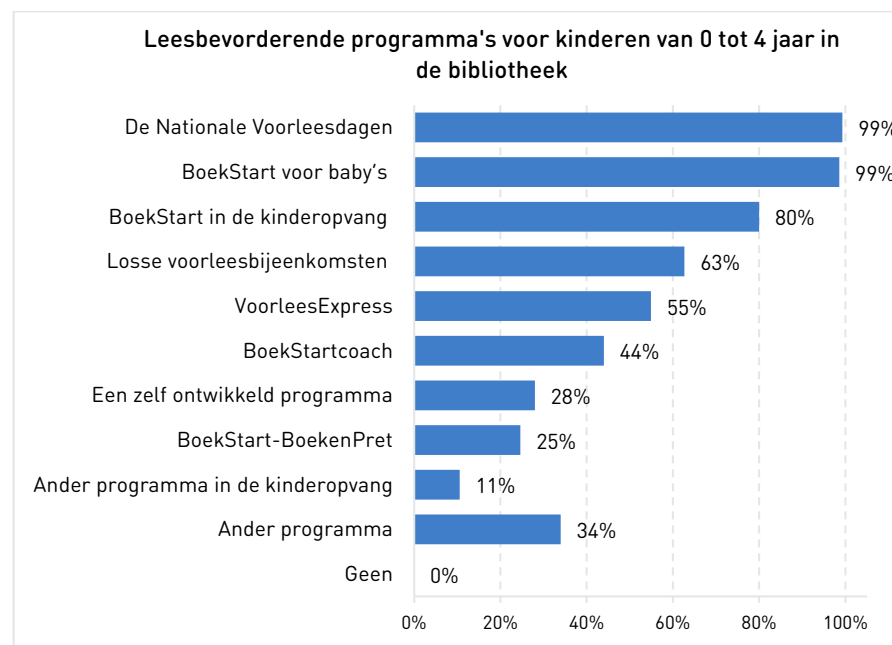
BoekStart voor baby's en Nationale Voorleesdagen in alle bibliotheken

Bibliotheken organiseren een breed scala aan leesbevorderende activiteiten en programma's voor kinderen van 0 tot 4 jaar - en hun ouders. Hoe groter het werkgebied van de bibliotheek, hoe meer programma's voor de doelgroep de bibliotheek uitvoert. Vrijwel alle responderende bibliotheken doen, net als voorgaande jaren, mee aan De Nationale Voorleesdagen en BoekStart voor baby's.

Daarnaast nemen 114 bibliotheken deel aan BoekStart in de kinderopvang (80%). Een derde van de bibliotheken biedt een ander - veelal provinciaal of lokaal - leesbevorderend programma voor kinderen van 0 tot 4 jaar aan.

Aanvullende inventarisatie BoekStart

Onder bibliotheken die niet hebben deelgenomen aan de BOP-meting is een extra inventarisatie met betrekking tot deelname BoekStart gedaan. Deze bibliotheken bieden wel BoekStart voor baby's aan. Het totaal aantal bibliotheken dat BoekStart voor baby's aanbiedt is daarmee 143. In totaal bieden 116 bibliotheken BoekStart in de kinderopvang aan. Omdat onbekend is of deze bibliotheken andere leesbevorderende programma's aanbieden zijn deze data niet toegevoegd aan de grafiek op deze pagina.

Figuur 2: Welke leesbevorderende programma's voor kinderen in de leeftijd van 0 tot 4 jaar voert uw bibliotheek uit? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

Wat is BoekStart?

[BoekStart](#) is een leesbevorderingsprogramma uitgevoerd door de bibliotheek voor kinderen van 0 tot 4 jaar. Het doel is ouders aan te moedigen hun kinderen zo vroeg mogelijk boeken en de bibliotheek te laten ontdekken. Het programma omvat twee onderdelen: BoekStart voor baby's (gericht op ouders) en BoekStart in de kinderopvang (gericht op kinderdagverblijven en peuterspeelzalen). De bibliotheek heeft binnen BoekStart een coördinerende rol en maakt afspraken met de gemeente, de jeugdgezondheidszorg en kinderopvang over de uitvoering. Met de BoekStartcoach op het consultatiebureau is een derde onderdeel van BoekStart vanaf 2017 gerealiseerd. De BoekStartcoach richt zich met name op taalarme gezinnen.

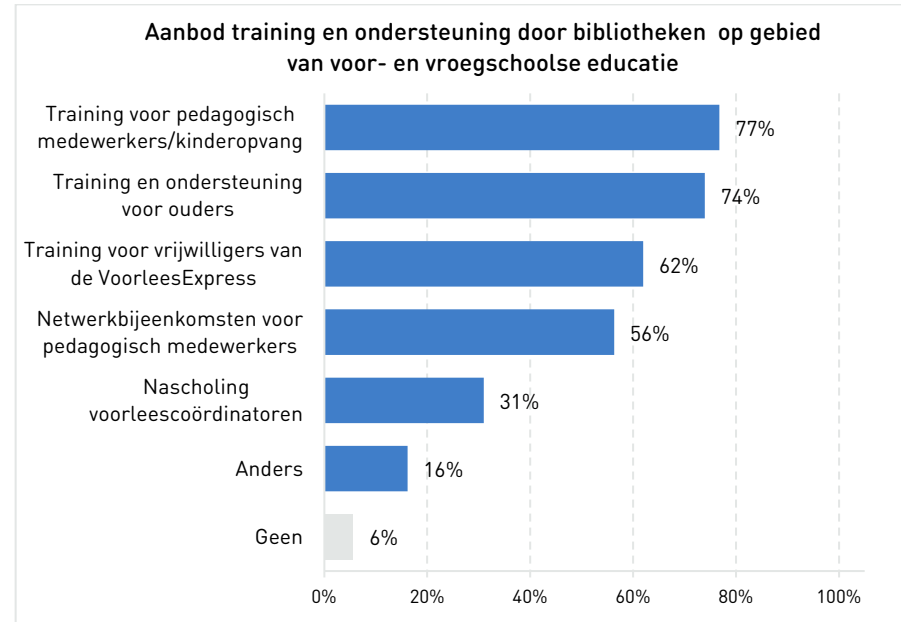
Wat doet Stichting VoorleesExpress?

Stichting [VoorleesExpress](#) zorgt ervoor dat kinderen met een taalachterstand extra aandacht krijgen. Gedurende een halfjaar komt er een vrijwilliger bij hen thuis om voor te lezen. Zo wordt er samen met de ouders aan gewerkt om taal en leesplezier een vaste plek in het gezin geven. Sinds de start 2006 is de VoorleesExpress uitgegroeid tot een landelijk netwerk in meer dan 100 Nederlandse gemeenten. In de afgelopen jaren zijn meer dan 30 duizend gezinnen begeleid. Door heel Nederland zijn zo'n 40 organisaties verantwoordelijk voor de lokale coördinatie in hun regio. Deze lokale samenwerkingspartners zijn het aanspreekpunt voor gezinnen, vrijwilligers en lokale partijen. Zij zorgen ervoor dat de VoorleesExpress aansluit bij lokaal beleid en dat er nauw wordt samengewerkt met lokale partners.

Veel aandacht voor training en ondersteuning

Bijna alle responderende bibliotheken bieden training of ondersteuning aan op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie (94%). Driekwart van de bibliotheken biedt trainingen aan voor pedagogisch medewerkers en personeel in de kinderopvang en/of trainingen en ondersteuning voor ouders. Meer dan de helft van de bibliotheken biedt training voor vrijwilligers van de VoorleesExpress (62%)¹ en netwerkbijeenkomsten voor pedagogisch medewerkers (56%).

¹ Het programma VoorleesExpress wordt soms door een andere organisatie dan een bibliotheek gecoördineerd, terwijl de training voor vrijwilligers van de VoorleesExpress wel door de bibliotheek gecoördineerd wordt. Hierdoor is het aantal bibliotheken dat de training geeft hoger dan het aantal bibliotheken dat de VoorleesExpress coördineert.

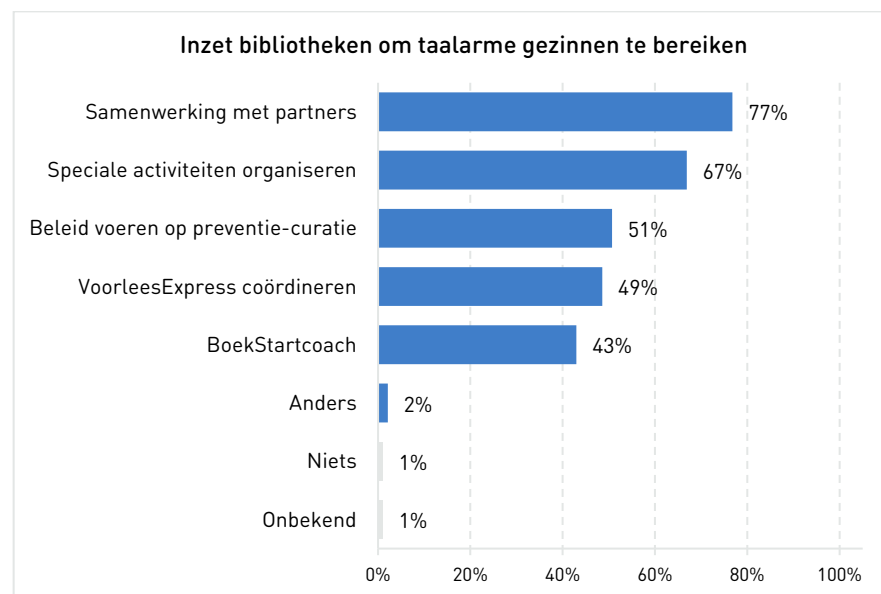

Figuur 3: Welke vormen van training en ondersteuning biedt uw bibliotheek aan op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie voor 0 tot 4 jaar? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

4.2 Gezinsaanpak

Kinderen van laagtaalvaardige ouders hebben een grotere kans om laaggeletterd te worden. Om dat te voorkomen, wordt steeds meer ingezet op de gezinsaanpak richting taalarme gezinnen. Deze aanpak is er op gericht dat ouders zelf beter worden in taal en tegelijkertijd leren hun kinderen met een positieve leesopvoeding te ondersteunen in hun taalontwikkeling (Lankhorst, 2019a).

Om taalarme gezinnen te bereiken, werkt driekwart van de bibliotheken samen met partners die zich richten op laagtaalvaardige ouders, zoals de jeugdgezondheidszorg (consultatiebureaus), (digi)Taalhuizen, gemeenten, maatschappelijk dienstverleners en welzijnsorganisaties. Met name de VoorleesExpress en BoekStartcoach worden regelmatig ingezet om taalarme gezinnen te bereiken. Zes op de tien bibliotheken organiseren verder speciale activiteiten voor taalarme gezinnen, zoals ouder-kindcafés, voorleesbijeenkomsten en dreumesuurtjes. De helft van de bibliotheken voert actief beleid op een betere verbinding tussen de preventieve en curatieve aanpak van laaggeletterdheid.

Figuur 4: Wat doet uw bibliotheek om taalarme gezinnen te bereiken (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

5 BoekStart

5.1 De impact van BoekStart

Positief effect op taalontwikkeling

Sinds de start van BoekStart in 2008 is er veel vooruitgang geboekt. De naambekendheid van BoekStart stijgt en er worden steeds meer ouders en baby's met het programma bereikt (Kaal et al., 2018; Langendonk & Van Dalen, 2019). Het effect van deze interventie is met meerdere onderzoeken in kaart gebracht. Hieruit blijkt onder andere dat de kinderen van ouders die hun baby al voordat deze 8 maanden oud is voorlezen en meedoen aan BoekStart, hoger scoren op taal. Al op de leeftijd van 15 maanden waren er positieve effecten op de woordenschat merkbaar. Daarnaast beginnen meer ouders onder invloed van BoekStart al vroeg met voorlezen, bezoeken zij vaker de bibliotheek en zijn zij meer bekend met babyboekjes (Van den Berg & Bus, 2015).

Meer bibliotheekbezoek

Onderzoek van Kantar Public in opdracht van Stichting Lezen/Kunst van Lezen toont ook aan dat BoekStartouders zeer tevreden zijn over het koffertje. Zij gebruiken de boekjes uit het koffertje redelijk vaak tot heel vaak. BoekStart heeft een positieve uitwerking op ouders. Zij beginnen eerder met voorlezen en hechten er meer waarde aan. Ook bezoeken zij de bibliotheek vaker dan ouders die het koffertje niet hebben opgehaald (Kantar Public, 2018). Daarnaast wordt de impact

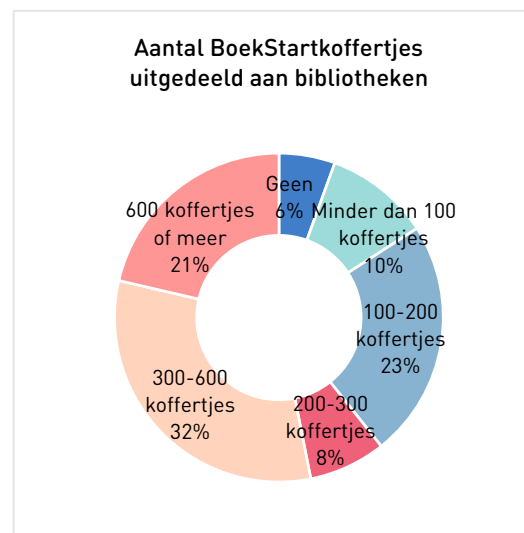
van BoekStart in de kinderopvang getoetst middels een monitor, die een steeds hechtere samenwerking tussen bibliotheek en kinderopvang laat zien (Heesterbeek & Hartkamp, 2018).

5.2 BoekStart voor baby's

Ruim 63 duizend koffertjes uitgereikt

In het schooljaar 2018-2019 zijn ruim 63 duizend BoekStartkoffertjes naar 137 bibliotheken verstuurd (Kunst van Lezen, 2019). Deze worden door het ministerie van OCW gefinancierd, als onderdeel van Kunst van Lezen. Acht bibliotheken vroegen geen BoekStartkoffertjes aan. Gemiddeld zijn er circa 400 koffertjes per bibliotheek uitgedeeld.

Sinds eind 2017 worden nagenoeg alle ouders met pasgeboren baby's geïnformeerd over BoekStart. Dit gebeurt via de GroeiGids en deze bijbehorende GroeiGids-app. Bovendien ontvangen ouders via deze app berichten op maat over voorlezen en taalontwikkeling. De laatste jaren zorgt BoekStart er bovendien voor dat in de GroeiGids twee zogenaamde mijlpaalkaarten worden opgenomen als aanmoediging voor ouders om mee te doen aan BoekStart en het koffertje op te halen. Vrijwel alle ouders in Nederland ontvangen de GroeiGids via het consultatiebureau. Cijfers over het aantal verstuurde BoekStartbrieven en waardebonnen voor het koffertje door gemeenten dan wel het aantal uitgedeelde waardebonnen bij de consultatiebureaus zijn niet te achterhalen.

Figuur 5: Aantal BoekStartkoffertjes uitgereikt door Kunst van Lezen aan openbare bibliotheken (Selectie: alle bibliotheken in Nederland, N: 145) (Kunst van Lezen, 2019)

Meer activiteiten voor ouders en baby's in de bibliotheek

De dienstverlening in het kader van BoekStart voor baby's bestaat in vrijwel alle bibliotheken minimaal uit een collectie babyboekjes voor baby's van 0 tot 18 maanden. Negen op de tien bibliotheken heeft een boekenhoek speciaal voor baby's ingericht. Daarnaast worden door veel bibliotheken ouder-kindactiviteiten georganiseerd (83%) en/of wordt voorlichting gegeven aan ouders (81%). Het aantal bibliotheken dat activiteiten voor ouders en baby's organiseert, is de afgelopen jaren toegenomen, van 65% in 2016 tot 83% in 2019.

Verspreiding BoekStartbrieven door gemeente of consultatiebureau

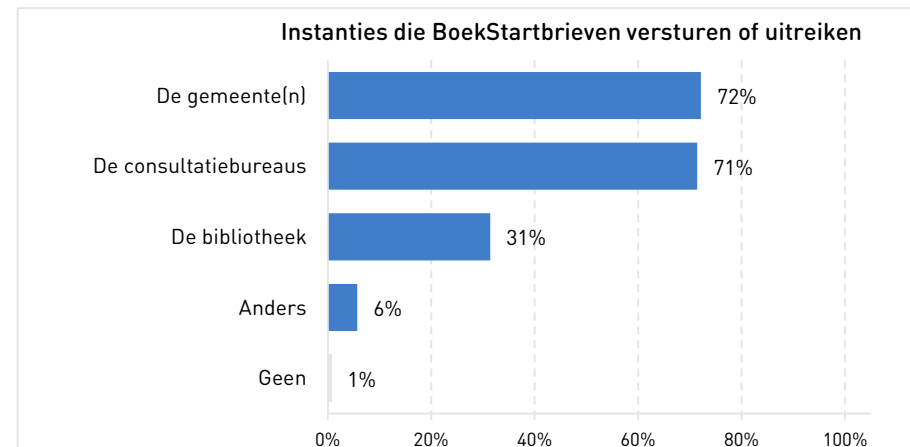
Als een baby ongeveer drie maanden oud is, ontvangen de ouders een brief over BoekStart, met daarbij een waardebon om het BoekStartkoffertje op te halen in de bibliotheek. Deze brieven worden evenals voorgaande jaren met name door de gemeente verstuurd of overhandigd bij een bezoek aan het consultatiebureau. Circa één op de drie bibliotheken verstuurt de BoekStartbrieven zelf.

Volgens het programma worden de brieven bij voorkeur via de gemeente verspreid. De bibliotheek maakt daartoe afspraken met de gemeente, terwijl er bij het consultatiebureau geen zicht op is of de brieven daadwerkelijk worden uitgedeeld. Het consultatiebureau biedt wel de mogelijkheid na te gaan of de brief daadwerkelijk is ontvangen en of de bibliotheek is bezocht. Voor de verspreiding via de gemeente, al dan niet in samenwerking met de bibliotheek, zijn echter NAW-gegevens nodig, wat sinds de invoering van de

Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) in mei 2018 om goede afspraken vraagt. In de [factsheet](#) Privacymaatregelen voor het BoekStartkoffertje wordt hieraan meer aandacht besteed (Lankhorst, 2019b).

Figuur 6: Welke producten en diensten biedt uw bibliotheek in het kader van BoekStart voor baby's? (Selectie: bibliotheken die BoekStart voor baby's aanbieden, N: 140)

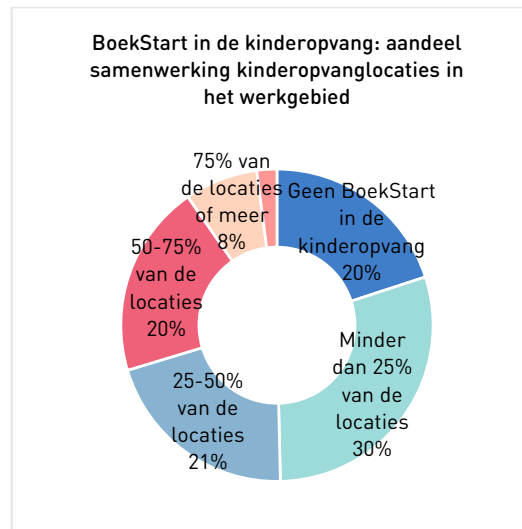
Figuur 7: Welke instanties in uw werkgebied versturen of reiken de BoekStartbrieven uit aan ouders van pasgeboren baby's? (Selectie: bibliotheken die BoekStart voor baby's aanbieden, N: 140)

5.3 BoekStart in de kinderopvang

In 2019 waren er 8.971 kinderopvanglocaties in Nederland, waarvan 8.926 in het werkgebied van de openbare bibliotheken (Landelijk Register Kinderopvang, 2019). 116 van alle openbare bibliotheken bieden BoekStart in de kinderopvang aan. Ruim één op de vier kinderopvanglocaties (2.429 locaties) in het werkgebied van deze bibliotheken nam in het schooljaar 2018-2019 deel aan BoekStart in de kinderopvang. Het bereik van BoekStart in de kinderopvang is daarmee circa 73.500 kindplaatsen, of circa 123.700 kinderen². Het aantal kinderopvanglocaties waarmee wordt samengewerkt in het kader van BoekStart in de kinderopvang verschilt sterk per bibliotheek.

Aanvullende inventarisatie

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van het aantal bibliotheken dat BoekStart in de kinderopvang aanbiedt zijn deze cijfers een combinatie van uitgevraagde cijfers in de BOP-enquête (142 bibliotheken) en een extra uitvraag naar de samenwerking BoekStart in de kinderopvang onder bibliotheken die niet hebben deelgenomen aan de BOP-enquête (3 bibliotheken). Deze cijfers hebben betrekking op het totaal aantal openbare bibliotheken in Nederland (145) en niet alleen op deelnemende bibliotheken van de BOP-enquête.

Figuur 8: Op hoeveel kinderopvanglocaties biedt uw bibliotheek BoekStart in de kinderopvang aan? (Selectie: alle openbare bibliotheken in Nederland, N:145)

Andere programma's voor de kinderopvang

Naast BoekStart en BoekStart-BoekenPret zijn er andere, vergelijkbare programma's voor de kinderopvang, zoals Uk & Puk en Spelenderwijs. Eén op de tien bibliotheken biedt dergelijke andere programma's aan (11%). Rondom deze programma's werken de bibliotheken samen met bijna 600 kinderopvanglocaties, die samen circa 19.000 kindplaatsen tellen².

² Een kindplaats is het maximum aantal kinderen dat gelijktijdig in een kinderopvanglocatie kan worden opgevangen. Het totaal aantal kinderen dat bereikt wordt is hoger dan het aantal kindplaatsen. Het bereik van BoekStart in de kinderopvang is berekend op basis van het aantal kinderopvanglocaties waarmee wordt samengewerkt en het aantal kindplaatsen per locatie

(Landelijk Register Kinderopvang, 2019), het aantal kinderen is berekend door het totaal aantal kinderen dat naar de dagopvang is gekomen te delen door het percentage samengewerkende kinderopvanglocaties (CBS, 2019b).

5.4 BoekStart-BoekenPret

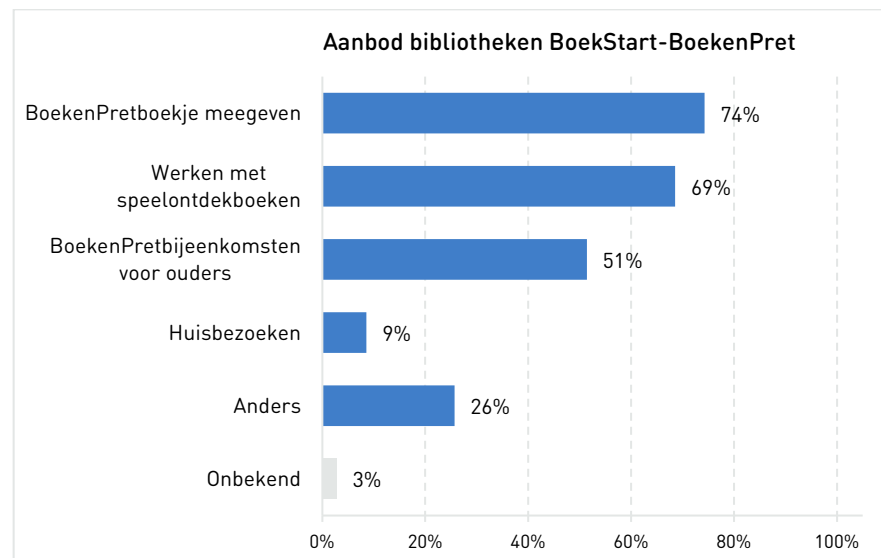
Wat is BoekStart-BoekenPret?

BoekenPret is één van de leesbevorderingsinitiatieven die een plek heeft gekregen binnen het overkoepelende programma BoekStart in de kinderopvang. Waar BoekStart zich richt op alle kinderen waarbij bewustwording en stimulering centraal staan, neemt de vraag toe naar intensivering en verdieping van het programma voor gezinnen waar geen voorleestractie is. BoekenPret sluit hiermee goed aan op BoekStart: deze twee programma's vullen elkaar aan en versterken elkaar. Daarom zijn beide programma's geïntegreerd en wordt vanaf 2015 de programmaam BoekStart-BoekenPret gehanteerd.

BoekenPret in een kwart van de bibliotheken

BoekStart-BoekenPret is een programma dat wordt ingezet om de taalontwikkeling van jonge kinderen te stimuleren en achterstanden te voorkomen. Eén op de vier responderende bibliotheken (35 in totaal) biedt het programma BoekStart-BoekenPret aan. Zij maken met name gebruik van het BoekenPretboekje en de speelontdekboeken.

Deze resultaten zijn indicatief, omdat BoekStart-BoekenPret door een beperkt aantal bibliotheken wordt aangeboden.

Figuur 9: Welke activiteiten/materialen van BoekenPret worden in uw Bibliotheek gebruikt? (Selectie: bibliotheken die BoekenPret aanbieden, N: 35)

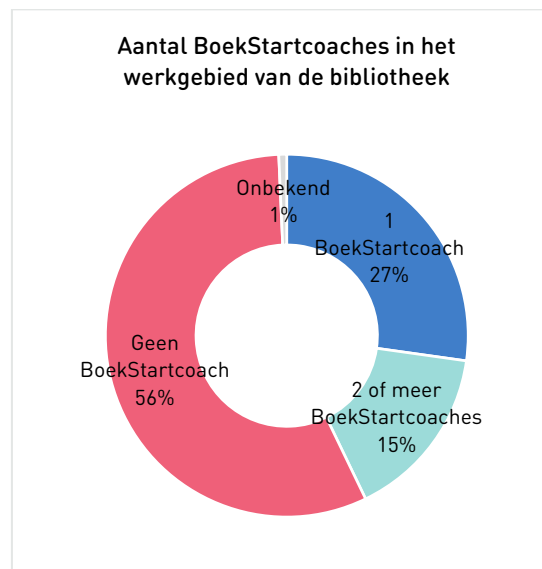
5.5 BoekStartcoach

Vier op de tien bibliotheken werkt met BoekStartcoach

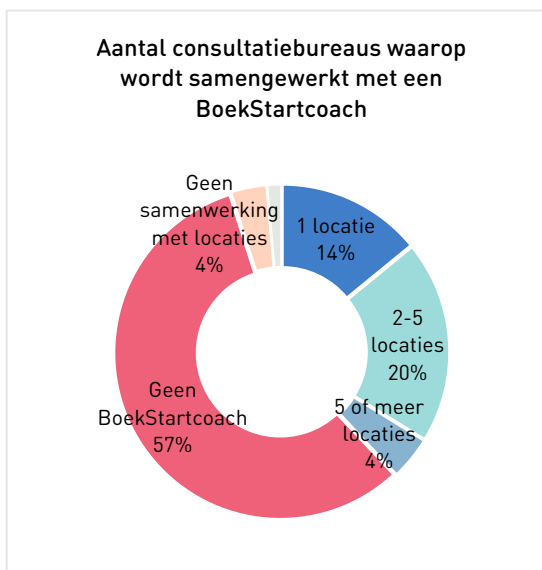
Vier op de tien deelnemende bibliotheekorganisaties (in totaal 60) werkt met een BoekStartcoach. De meeste van deze bibliotheken zetten één BoekStartcoach in hun werkgebied in (26%); 15% zet twee BoekStartcoaches in. Dit zijn met name bibliotheken met een groter werkgebied, vanaf 50.000 inwoners. In totaal werken de bibliotheken met circa 100 BoekStartcoaches. Samen bedienen de bibliotheken hiermee 135 locaties van consultatiebureaus en Centra voor Jeugd en Gezin (CJG). Gemiddeld zet een bibliotheekorganisatie op twee van deze locaties structureel (bijvoorbeeld wekelijks) een BoekStartcoach in.

Wat doet de BoekStartcoach?

De BoekStartcoach is een uitbreiding van het programma BoekStart om (taalarme) ouders beter te helpen bij het voorlezen. De BoekStartcoach werkt op het consultatiebureau en kan de jeugdarts en jeugdverpleegkundige ondersteunen door met ouders in gesprek te gaan, een luisterend oor te hebben en gerichte voorleesondersteuning te bieden.

Figuur 10: Hoeveel BoekStartcoaches zijn er in het werkgebied van uw bibliotheek werkzaam? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

Figuur 11: Op hoeveel locaties van consultatiebureau/CJG/jeugdgezondheidszorg werkt uw bibliotheek structureel met een BoekStartcoach? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

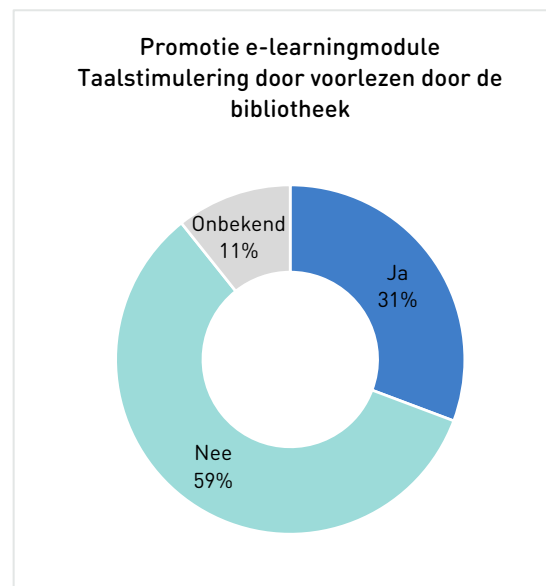
5.6 E-learning

Eén op de drie bibliotheken promoot e-learningmodule voor het consultatiebureau

Om de jeugdarts, jeugdverpleegkundige of verpleegkundig specialist van het consultatiebureau te ondersteunen en hun deskundigheid op het gebied van leesbevordering te vergroten en op te frissen, is de e-learningmodule Taalstimulering door voorlezen door Stichting Lezen ontwikkeld. Deze module wordt door 31% van de bibliotheekorganisaties gepromoot bij het consultatiebureau. Het merendeel van de bibliotheken zet hier nog niet actief op in: 59% doet momenteel niet aan promotie en 11% is niet op de hoogte van de e-learningmodule.

BoekStart e-learning

De e-learningmodule [Taalstimulering door voorlezen](#) ondersteunt de jeugdarts en -verpleegkundige van het consultatiebureau om hun deskundigheid op het gebied van leesbevordering te vergroten en op te frissen. De e-learningmodule bestaat uit de volgende onderdelen: Introductie, Belang van Voorlezen, Leesontwikkeling, Werkwijze BoekStart en Advies en voorlichting. Bij de e-learningmodule is tevens een [reader](#) gemaakt als naslagwerk en ter verdieping op verschillende onderwerpen.

Figuur 12: Promoot uw bibliotheek de BoekStart e-learningmodule Taalstimulering door voorlezen voor jeugdartsen en -verpleegkundigen? (Selectie: bibliotheken die een vorm van BoekStart aanbieden, N: 140)

6 Samenwerkingspartners & beleid

6.1 Samenwerkingspartners

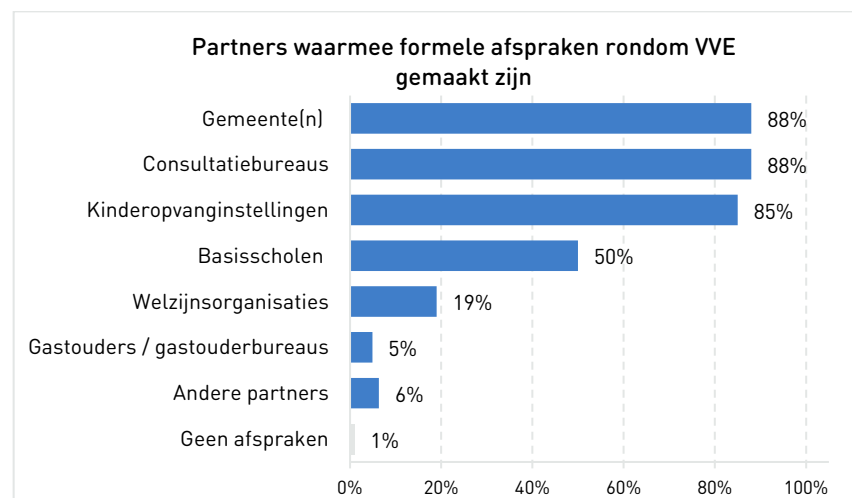
Bibliotheken werken met steeds meer partners samen

Bibliotheken werken met veel en diverse partnerorganisaties samen op het gebied van voor- en vroegschoolse educatie. Het aantal partners neemt toe: in 2016 werkten bibliotheken met 2-3 verschillende partners samen, in 2019 waren dat er 3-4. De meeste bibliotheken werken samen met de gemeente(n) (88%), consultatiebureaus (88%) en/of kinderopvanginstellingen (85%). De helft van de bibliotheken werkt rondom voor- en vroegschoolse educatie ook samen met basisscholen (50%). Met het onderwijs wordt steeds meer samengewerkt: in 2016 werkte nog maar één op de drie bibliotheken samen met basisscholen.

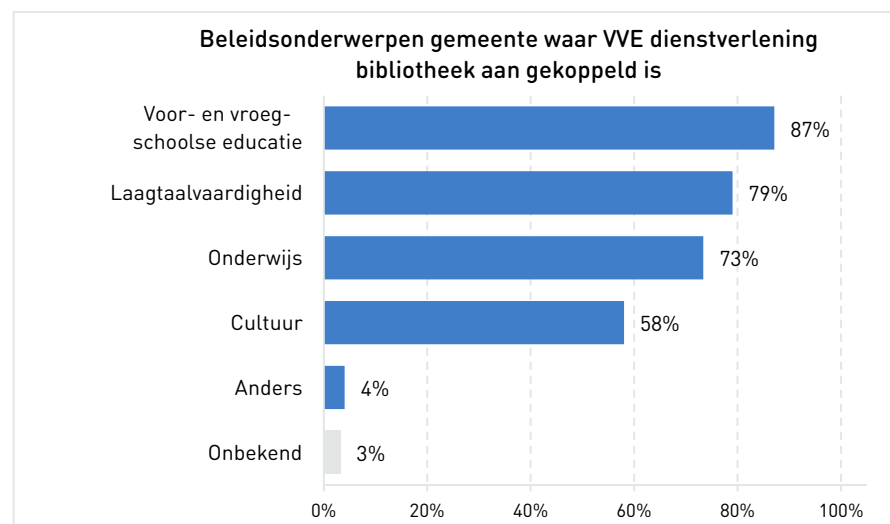
6.2 Beleid

Dienstverlening gekoppeld aan meer beleidsthema's gemeenten

De meeste bibliotheken die formele afspraken hebben gemaakt met gemeenten, hebben daarin specifiek het beleidsonderwerp voor- en vroegschoolse educatie gedefinieerd (87%). Daarnaast is de dienstverlening vaak gekoppeld aan de beleidsthema's laagtaalvaardigheid (79%), onderwijs (73%) en cultuur (58%). In vergelijking met voorgaande jaren wordt de dienstverlening aan steeds meer beleidsonderwerpen gekoppeld, maar de meest genoemde beleidsthema's zijn onveranderd gebleven.

Figuur 13: Met welke partners selecteren heeft u formele afspraken gemaakt over samenwerking rondom voor- en vroegschoolse educatie? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

Figuur 14: Aan welke beleidsonderwerpen van de gemeente is uw dienstverlening gekoppeld? (Selectie: bibliotheken die formele afspraken hebben gemaakt met de gemeente(n), N: 124)

7 Personeel

7.1 Functies

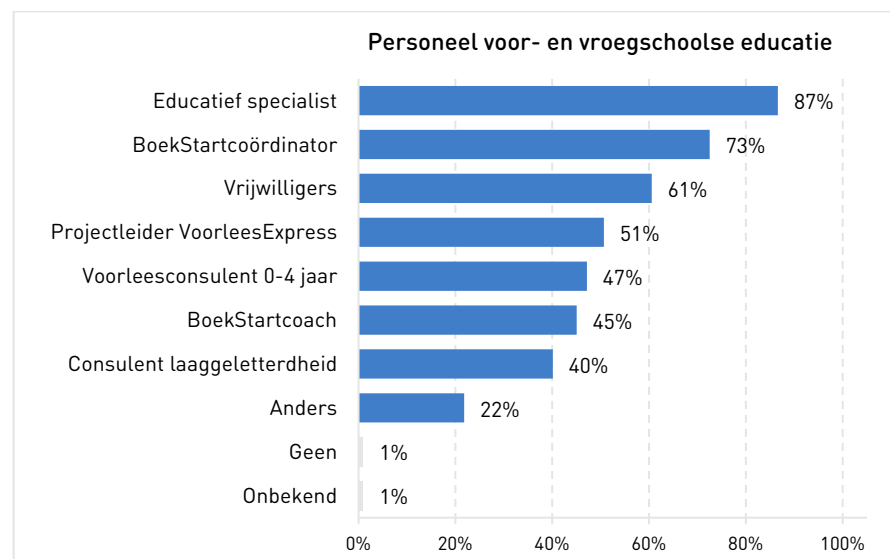
Verdubbeling inzet vrijwilligers in drie jaar tijd

Vrijwel alle bibliotheken hebben personeel beschikbaar specifiek voor de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie. Bij de meeste bibliotheken is dit een educatief specialist (87%) en/of een BoekStartcoördinator (73%). Ook zetten relatief veel bibliotheken vrijwilligers (61%), projectleiders van de VoorleesExpress (51%) en voorleesconsulenten 0 tot 4 jaar (47%) in. Naast deze specifieke functies biedt één op de tien bibliotheken de training BoekStart voor baby's aan front-office medewerkers aan. Vergeleken met voorgaande jaren worden er steeds meer en steeds meer diverse functies ingezet voor de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie. De grootste groei is zichtbaar in de inzet van vrijwilligers: het aantal bibliotheken dat vrijwilligers inzet voor voor- en vroegschoolse educatie is sinds 2016 verdubbeld.

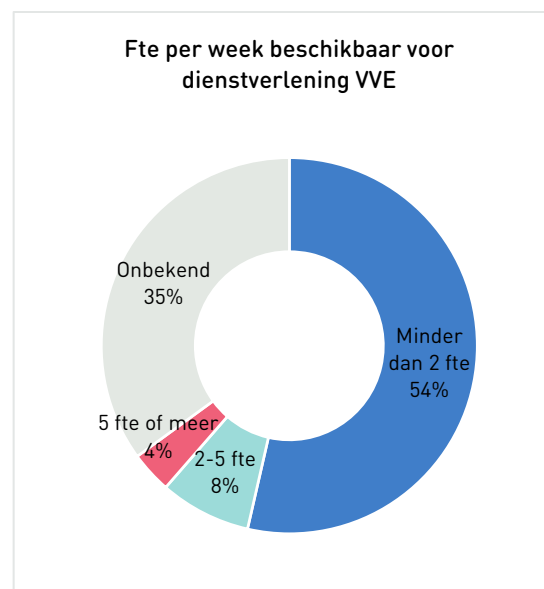
7.2 Fte

Minder dan 2 fte per week voor voor- en vroegschoolse educatie

Eén op de drie bibliotheken weet niet te benoemen hoeveel fte wordt ingezet voor de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie. Naar verwachting zijn de VVE-uren die worden ingezet bij deze bibliotheken niet opgenomen in het beleid en zijn er geen geormerkte uren beschikbaar voor deze dienstverlening. De meeste bibliotheken die de fte's wel kunnen opgeven, hebben per week 1 tot 2 fte beschikbaar voor voor- en vroegschoolse educatie.

Figuur 15: Welke functies heeft uw bibliotheek beschikbaar voor de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

Figuur 16: Hoeveel fte is er per week beschikbaar voor voor- en vroegschoolse educatie? (Selectie: bibliotheken met personeel voor voor- en vroegschoolse educatie, N: 140)

8 Financiering

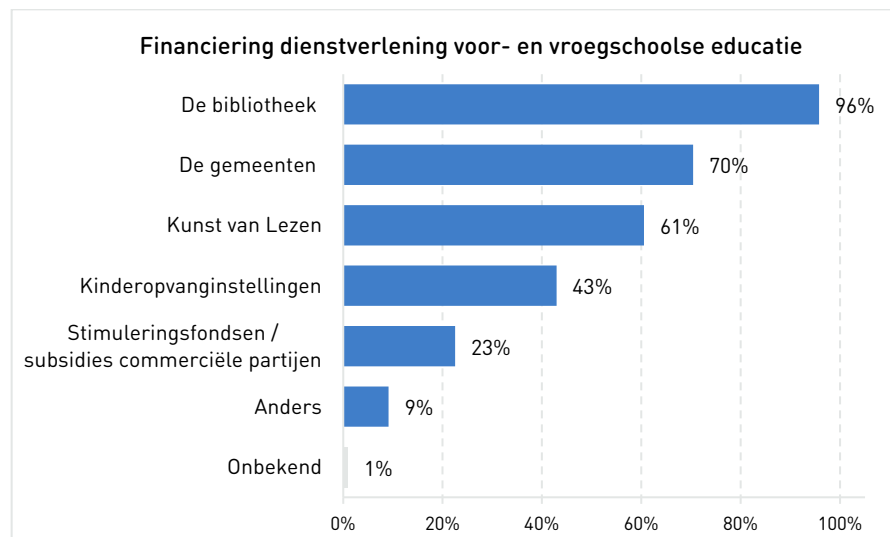
8.1 Financieringsbronnen

Bibliotheek, gemeente en Kunst van Lezen grootste financiers

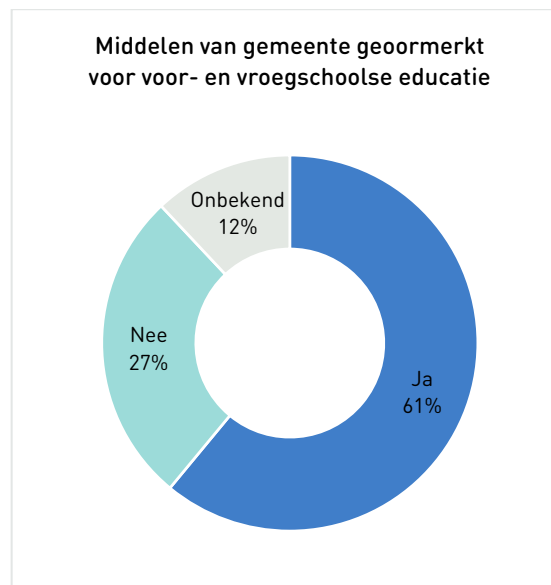
Net als voorgaande jaren hebben vrijwel alle responderende bibliotheken in de reguliere begroting budget vrijgemaakt ter bekostiging van de activiteiten in het kader van voor- en vroegschoolse educatie (96%). Daarnaast zijn gemeenten (70%) en Kunst van Lezen (61%) wederom belangrijke financieringsbronnen. Vier op de tien bibliotheken ontvangen tevens financiering van kinderopvanginstellingen voor geleverde producten en diensten. Het aandeel bibliotheken dat een bijdrage ontvangt van stimuleringsfondsen of commerciële partijen (onder andere subsidie in het kader van Tel mee met Taal, het Oranjefonds en de Hema Foundation) is gegroeid, van 7% in 2016 tot 23% in 2019.

Het budget dat door bibliotheken zelf wordt vrijgemaakt voor de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie is meestal structureel (78% van de bibliotheken). Ongeveer de helft van de bibliotheken zet zowel structureel als incidenteel budget in. Het aantal bibliotheken dat incidenteel budget beschikbaar stelt, is toegenomen ten opzichte van 2017 (66% in 2018 versus 51% in 2017).

De middelen die bibliotheken van gemeenten ontvangen voor voor- en vroegschoolse educatie zijn meestal specifiek voor deze dienstverlening geoormerkt (61%). Bij een kwart van de bibliotheken wordt de financiering niet geoormerkt. In vergelijking met 2016 ontvingen dit jaar minder bibliotheken financiering boven op de reguliere financiering.

Figuur 17: Uit welke bronnen wordt uw dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie gefinancierd? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

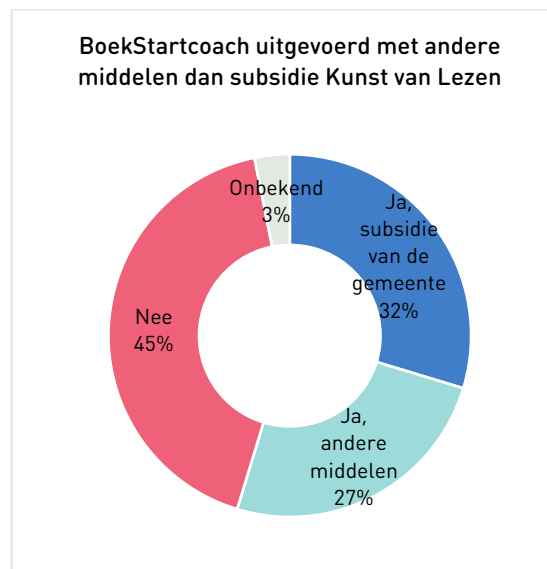
Figuur 18: Zijn de middelen die u van uw gemeente ontvangt geoormerkt voor dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie? (Selectie: bibliotheken die financiering van gemeente ontvangen, N: 100)

8.2 BoekStart

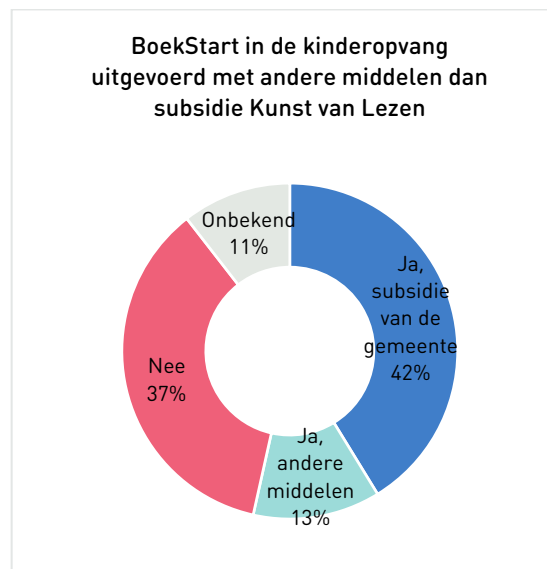
Financiële bijdrage van Kunst van Lezen en gemeenten

Kunst van Lezen stelt eenmalige stimuleringsgelden beschikbaar voor de opstart van de BoekStartcoach of BoekStart in de kinderopvang. Circa de helft van de bibliotheken die hiermee werken voert deze programma's uit met andere middelen dan de subsidies van Kunst van Lezen.

Voor de BoekStartcoach ontvangt een derde van de bibliotheken die werken met de BoekStartcoach subsidie van de gemeente. Een kwart ontvangt andere subsidies, onder meer van de provincie. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van eigen middelen. 42% van de bibliotheken met BoekStart in de kinderopvang maakt hiervoor gebruik van subsidies van de gemeente.

Figuur 19: Voert u de BoekStartcoach uit met andere middelen dan subsidie van Kunst van Lezen? (Selectie: bibliotheken die werken met de BoekStartcoach, N: 60)

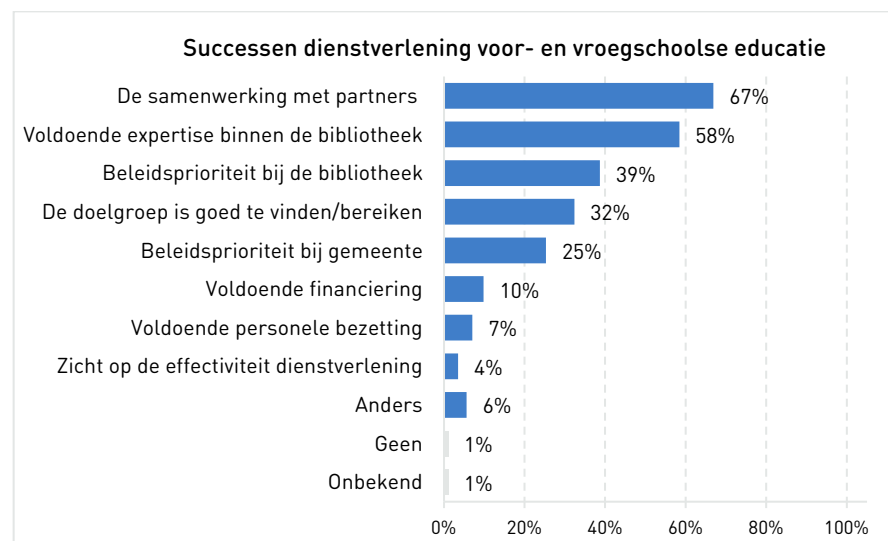
Figuur 20: Voert u BoekStart in de kinderopvang uit met andere middelen dan subsidie van Kunst van Lezen? (Selectie: bibliotheken die werken met BoekStart in de kinderopvang, N: 111)

9 Successen en knelpunten

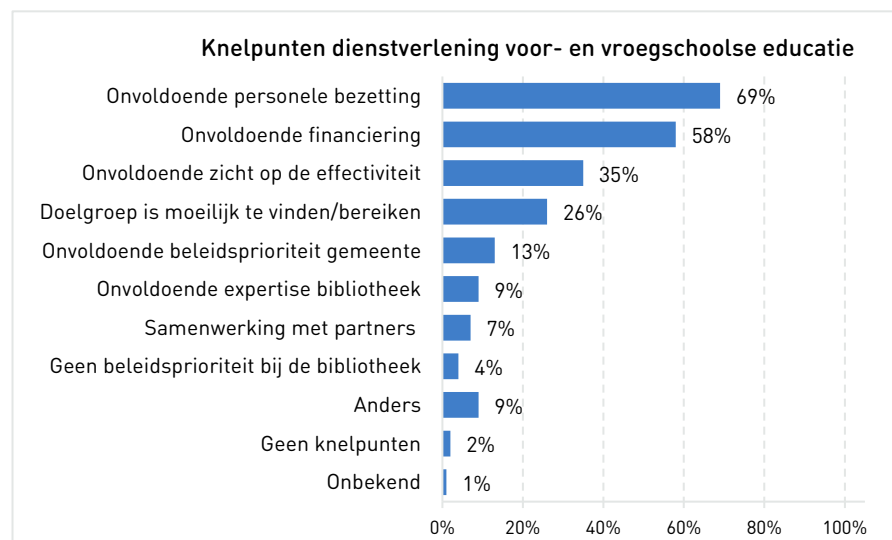
Veel samenwerking en expertise, maar beperkte mankracht en financiële middelen

In de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie ervaren bibliotheken de samenwerking met partners (67%) en de expertise binnen de bibliotheek (58%) als grootste successen. Daarnaast geven zij aan dat er voldoende beleidsprioriteit bij de gemeente is voor voor- en vroegschoolse educatie (39%).

Daar tegenover staat dat 69% van de responderende bibliotheken onvoldoende personele bezetting heeft voor de dienstverlening. Ook heeft 58% onvoldoende financiering. Eén op de drie bibliotheken heeft onvoldoende zicht op de effectiviteit van de dienstverlening. Opvallend is dat 26% aangeeft dat de doelgroep moeilijk te vinden of te bereiken is, terwijl dit door 32% van de bibliotheken juist als succes benoemd wordt.

Figuur 21: Wat gaat er goed in de dienstverlening van uw bibliotheekorganisatie rondom voor- en vroegschoolse educatie? Met welke drie elementen van de dienstverlening bent u het meest tevreden? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

Figuur 22: Welke drie knelpunten komen het meest voor bij de dienstverlening rondom voor- en vroegschoolse educatie? (Selectie: alle bibliotheken, N: 142)

10 Technische toelichting

Enquête

De onderzoeksgegevens gebruikt in dit rapport zijn gebaseerd op enquêtegegevens die via het Bibliotheekonderzoeksplatform (BOP) zijn verzameld. De enquêtes zijn afgenomen in de periode juli-september 2019. De gegevens betrekking op het schooljaar 2018-2019, tenzij anders vermeld.

De vragenlijst voor het onderzoek is opgesteld door de afdeling Onderzoek van de Koninklijke Bibliotheek, in afstemming met verschillende experts die binnen het bibliotheekveld werkzaam zijn in het domein voor- en voerschoolse educatie. Deze vragenlijst is gebaseerd op de meting voor- en voerschoolse educatie over de kalenderjaren 2016 en 2017 en geoptimaliseerd naar aanleiding van de vorige rapportage en recente ontwikkelingen in het beleid. Derhalve is het niet altijd mogelijk de resultaten in dit rapport met voorgaande metingen te vergelijken. Waar mogelijk zijn vergelijkingen in het rapport tekstueel gemaakt.

Populatie en respons

Via het BOP zijn 145 basisbibliotheken per e-mail uitgenodigd om deel te nemen aan het onderzoek. Binnen de veldwerkperiode is de vragenlijst volledig ingevuld door 142 van deze bibliotheken: een respons van 97%. De oorzaken van non-respons zijn uiteenlopend, maar doorgaans niet gerelateerd aan intensiteit van de dienstverlening rondom voor- en voerschoolse educatie.

De in deze rapportage gepresenteerde resultaten hebben betrekking op de 142 basisbibliotheken die gerespondeerd hebben. Deze resultaten zijn - met een betrouwbaarheidsniveau van 95% en een foutmarge van 5% - representatief voor de totale populatie.

Kwaliteit van de data

Gedurende de analyses van de data bleek de kwaliteit van de gegeven antwoorden op sommige vragen niet voldoende om (als representatieve cijfers) in deze rapportage te presenteren. De respons bleek op enkele vragen ontoereikend, onder andere door inconsistenties in antwoorden, onvoldoende kennis om specifieke vragen te beantwoorden en selectievragen met een beperkt aantal waarnemingen. Waar dit van toepassing is, is beschreven dat de resultaten indicatief zijn.

In deze rapportage wordt op totaalniveau duiding gegeven aan de resultaten. Waar mogelijk worden interessante verschillen tussen diverse typen bibliotheken tekstueel benoemd. De bibliotheken zijn getypeerd naar aantal inwoners in het werkgebied; hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen bibliotheken in de volgende klassen:

- > S (< 50.000 inwoners);
- > M (50.000- 100.000 inwoners);
- > L (100.000-200.000 inwoners);
- > XL (> 200.000 inwoners).

Vanwege het beperkte aantal waarnemingen per categorie is de waarde van deze uitsplitsingen echter indicatief.

Infographic en dashboard

In aanvulling op de landelijke rapportage hebben alle deelnemende bibliotheken via het BOP een individuele infographic ontvangen. Daarnaast zijn de resultaten op individueel bibliotheekniveau nader te analyseren via het [Dashboard Voor- en vroegschoolse educatie](#) op Bibliotheekinzicht. Dit dashboard biedt bibliotheken de mogelijkheid hun individuele resultaten af te zetten tegen de landelijke cijfers, de resultaten van de provincie en bibliotheken van vergelijkbare grootte.

11 Bronvermelding

Berg, H. van den & Bus, A. (2015). [BoekStart maakt baby's slimmer](#). Delft: Stichting Lezen.

Broekhof, K. (2017). [Meer lezen, beter in taal](#). Utrecht: Sardes, in opdracht van Kunst van Lezen.

Burgt, A. van de & Hoek, S. van de (2019). [Bibliotheekstatistiek 2018](#).

Bus, A.G., IJzendoorn, M.H. van, Pellegrini, A.D. & Terpstra, W. (1994). [Van voorlezen naar lezen: een meta-analyse naar intergenerationele overdracht van geletterdheid](#). Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs, 10(3), p. 157-175.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), StatLine (2019a). [Bevolking: geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari](#).

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), StatLine (2019b). [Formele kinderopvang; kinderen, uren, soort opvang, vorm opvang, regio](#).

Engelshoven, I. van, H. de Jonge, R. Knops & T. van Ark (2019). [Samen aan de slag voor een vaardig Nederland: vervolgaanpak laaggeletterdheid 2020 - 2024](#).

Gottfried, A.W., Schlackman, J., Gottfried, A.E. & Boutin-Martinez, A.S. (2015). Parental Provision of Early Literacy Environment as

Related to Reading and Educational Outcomes Across the Academic Lifespan. *Parenting Science and Practice*, 15(1), p. 24-38.

Hansen, K., Josh, H. & Dex, S. (red.) (2010). *Children of the 21st Century (Volume 2): The First Five Years*. Bristol: The Policy Press - University of Bristol.

Heesterbeek, J. & Hartkamp, J. (2018). [Landelijke analyse Monitor BoekStart in de kinderopvang 2018](#). Amsterdam: DESAN Research Solutions, in opdracht van de Koninklijke Bibliotheek en Stichting Lezen/Kunst van Lezen .

Kaal, M., Plantinga, S. & Bemer, E. (2018). [Het BoekStartkoffertje: bekendheid, bereik en waardering](#). Amsterdam: Kantar Public in opdracht van Stichting Lezen/Kunst van Lezen.

Kunst van Lezen (2019). *Aantal uitgereikte BoekStartkoffertjes 2018/2019*. Amsterdam/Den Haag: Kunst van Lezen.

Landelijk Register Kinderopvang (2019). [Gegevens kinderopvanglocaties LRK](#). Geraadpleegd op 17-6-2019.

Langendonk, A. & Dalen, G. van (2019). [Feitenrelaas / Kunst van Lezen](#). Amsterdam/Den Haag: Kunst van Lezen.

Lankhorst, H. (2019a). [Doorbreek de cyclus van laaggeletterdheid met de gezinsaanpak](#). Amsterdam/Den Haag: Kunst van Lezen.

Lankhorst, H. (2019b). [Factsheet privacymaatregelen voor het BoekStartkoffertje en de bibliotheek op school](#). Amsterdam/Den Haag: Kunst van Lezen.

Murray, A. & Egan, S.M. (2014). [Does Reading to Infants Benefit their Cognitive Development at 9-Months-Old? An Investigation Using a Large Birth Cohort](#). Child Language Teaching and Therapy 30(3), p. 303-315.

Sapulete, S., J. Asmoredjo, M. van der Hoff, & N. Zeeman (2019). [Monitor actieprogramma Tel mee met Taal 2016-2018. Eindrapport](#). Rotterdam: Ecorys, in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

KB } nationale
bibliotheek